

Dat had niet zo hoeven: Modaliteit en negatie in de nieuwe ANS

Ton van der Wouden*

Versie van 30 juni 1998.

Te verschijnen in *Nederlandse Taalkunde*, derde jaargang, 1998.

Abstract

The paper deals with the new chapters on modality and negation of the revised edition of the *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (Haeseryn *et al.* 1997). Although quite an improvement compared to the first edition, both in coverage and in correctness, the neglect of modern – but fairly broadly accepted – insights leaves too much to wish for.

1 Inleiding

De nieuwe ANS (Haeseryn *et al.* 1997) (in het vervolg ANS2) bevat drie nieuwe hoofdstukken *Modaliteit*, *Negatie* en *Aspectualiteit*, helemaal aan het eind van band twee. Samen met vier hoofdstukken over nevenschikking en samentrekking – dat was ongeveer deel vier van ANS1 – vormen ze een nieuw deel vier, *Algemene Verschijnselen* geheten.

Voor de cijferaars: deze laatste drie hoofdstukken vullen samen ongeveer 4 % van het hele boek. Dat is erg weinig, gegeven dat het hier gaat om buitengewoon ingewikkelde aspecten van het Nederlands. Anderzijds is het ook niet niks, 4 % van ruim 1700 genummerde pagina's is toch nog altijd zeventig, en is het zeer prijzenswaardig dat deze onderwerpen in deze tweede druk überhaupt een eigen hoofdstuk krijgen. Bovendien is er in vergelijking met de eerste druk veel gewonnen in termen van verscheidenheid aan data die beschreven worden, helderheid van de presentatie, en juistheid van de uitspraken die worden gedaan. En ten slotte moet opgemerkt worden dat deze onderwerpen er bijvoorbeeld niet veel beter af komen in Quirk *et al.* (1985), een grammatica die met ANS2 vergelijkbaar is in omvang en (gebrek aan) methodologische uitgangspunten en die door de redactie ook expliciet als voorbeeld wordt genoemd.

Dit alles betekent dus, dat er vooral reden is voor tevredenheid over het nu bereikte resultaat. Toch is hiermee het laatste woord over die moeilijke aspecten van het Nederlands niet gezegd, zoals zal blijken uit het vervolg, waarin de hoofdstukken over modaliteit en negatie in ANS2 kritisch doorgelopen worden. Over de behandeling van aspectualiteit in het laatste hoofdstuk valt ook wel het een en ander te zeggen – onder meer dat de behandeling van dat onderwerp overduidelijk geprofiteerd heeft van de inzichten van Verkuyl (vergelijk zijn 1993) – maar dat moet maar elders gebeuren.

*VNC-project 'Partikelgebruik in Nederland en Vlaanderen', gefinancierd door NWO en FWO. Postadres auteur: ATW Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden; email vdwouden@let.rug.nl. Met dank aan het INL en het huis van L.J. Coster (<http://www.dds.nl/~ljcoster>) voor het gebruik van de aldaar verzamelde corpora, en aan de redactie van *Nederlandse Taalkunde* voor commentaar op een eerdere versie van dit stuk.

2 Modaliteit

Het nieuwe hoofdstuk over modaliteit beslaat de pagina's 1607–37 en bestaat uit drie onderdelen: een inleiding, een korte paragraaf over soorten modaliteit en een veel langer gedeelte over manieren om modaliteit tot uitdrukking te brengen. De inhoud van de eerste twee delen verschilt niet wezenlijk, maar wel in details en uitwerking, en daardoor in omvang, van wat er al te vinden was in paragraaf 20.7 van ANS1.

Modaliteit – een notoir moeilijk te omschrijven begrip – wordt (op p. 1608) gedefinieerd als “de in een zin uitgedrukte visie van de spreker of schrijver op de verhouding tussen de in die zin weergegeven situatie en de werkelijkheid en/of zijn attitude met betrekking tot die situatie”. Deze definitie is zowel te nauw als te wijd. Enerzijds is ze te nauw, omdat ze ten onrechte suggereert dat modaliteit alleen iets is van zinnen. De voorbeelden in (1) laten zien dat een suffix als *-baar* en een constructie als de modale infinitief net zo goed modaliteit kunnen uitdrukken als modale hulpwerkwoorden zoals *kunnen* en *moeten*, maar dan – in dit geval – binnen een bijvoeglijk naamwoord of een zelfstandig-naamwoordgroep:

- (1) a. *oplosbaar*
“opgelost *kunnende* worden”
- b. de gevolgen van de *te nemen* maatregelen
“de gevolgen van de maatregelen die genomen *moeten* worden”

Anderzijds is de definitie ook te wijd, aangezien ze impliceert dat ook negatie – een operatie immers die onder meer kan uitdrukken dat de situatie die in de zin wordt weergegeven niet spoort met de werkelijkheid – een vorm van modaliteit is. Dat is wel een visie die in de literatuur te vinden is, maar die lijkt, gezien de hoofdstukkenindeling en de opmerking op pagina 1614, toch niet gedeeld lijkt te worden door de redactie van ANS2.

De gekozen definitie laat ondertussen wel toe, een onderverdeling te maken in soorten modaliteit. Modaliteit kan namelijk zowel betrekking hebben op de verhouding tussen spreker en werkelijkheid – ANS2 spreekt in dat geval van gevoelsmodaliteit ofwel modaliteit van de eerste soort – als op de verhouding tussen beschrijving en werkelijkheid – de gehanteerde term is dan verstandsmodaliteit of modaliteit van de tweede soort.

- (2) a. Hij is *helaas* te laat
- b. Hij is *misschien* te laat

Bij gevoelsmodaliteit, zoals in (2a), wordt de (propositionele) inhoud van de betekenis voor waar aangenomen, en drukt de spreker zijn opinie over de beschreven stand van zaken uit. Verstandsmodaliteit daarentegen drukt iets uit over de waarheidswaarde van die propositionele inhoud: die wordt in het geval van (2b) als niet erg zeker gepresenteerd.

Op p. 1610 vv worden de verstandsmodaliteiten nog nader onderverdeeld in niet-werkelijkheid (irrealis) en (on)zekerheid; in het eerste geval geeft de spreker aan dat het beweerde niet in overeenstemming is met de werkelijkheid (3a), in het tweede geval geeft hij een inschatting van de mate van die overeenstemming: zeker (3b) of minder zeker (3c).

- (3) a. *Was* ik maar rijk, dan wist ik het wel
- b. Dit *moet* verkeerd aflopen
- c. Dit *kan* verkeerd aflopen

Terecht wordt opgemerkt dat het soms niet uit te maken valt met welk type modaliteit we te maken hebben, en dat verstands- en gevoelsmodaliteit dikwijls door een en hetzelfde lexicale element of dezelfde constructie kunnen worden uitgedrukt. Met andere woorden, het onderscheid gevoels- versus verstandsmodaliteit correspondeert niet 1-op-1 met taalmiddelen.¹

Los van de hierboven weergegeven onderverdelingen van modaliteit duikt in 28.3.2, dat over hulpwerkwoorden van modaliteit gaat, nog een nieuw soort gebruik van modale uitdrukkingen op, namelijk oneigenlijk-modaal gebruik “zonder daarmee te willen suggereren dat het is afgeleid uit het eigenlijk-modaal gebruik” (p. 1617). Dat zorgt voor enige verwarring. De omschrijving die van het begrip “oneigenlijk-modaal gebruik” gegeven wordt, vertelt vooral wat het niet is: “een ander gebruik, waarbij ze [= de modale hulpwerkwoorden] geen uitdrukking geven aan de verhouding tussen mededeling en werkelijkheid, maar een ander aspect belichten, dat buiten de notie van modaliteit valt, al houdt het er wel enig verband mee”. Een zinnenpaar analoog aan dat in (4) wordt geacht dit onderscheid te illustreren.

- (4) a. Jan kan zwemmen zijn
- b. Jan kan zwemmen

In een zin als (4a) – een typisch antwoord op de vraag *waar is Jan?* – is het hulpwerkwoord *kunnen* eigenlijk-modaal gebruikt: de spreker drukt een bepaalde opinie uit over de kans dat Jan zwemmen is. In zinnen zoals (4b) daarentegen – een mogelijke reactie op de vraag *is het niet gevaarlijk dat de kinderen gaan vissen?* wordt niets over de waarheidswaarde van de propositie *Jan zwemt* uitgedrukt, maar veeleer iets over bepaalde vaardigheden van Jan, namelijk dat hij de zwemkunst machtig is.

In paragraaf 18.5.4.4 is dit onderscheid tussen eigenlijk- en oneigenlijk-modaal trouwens ook al aan de orde geweest. Daar blijkt bijvoorbeeld eigenlijk-modaal *moeten* te betekenen “dat het in de zin uitgedrukte op grond van bepaalde beschikbare gegevens (bijv. getuigenissen van anderen) op een dwingende manier waarschijnlijk is” (p. 988) terwijl oneigenlijk-modaal *moeten* de betekenis ‘genoodzaakt zijn’ of ‘verplicht zijn’ heeft of kan hebben. Dit onderscheid lijkt buitengewoon veel op het klassieke verschil tussen epistemische en deontische modaliteit (ongeveer noodzaak vs. plicht – zie bijv. Palmer (1986)) – maar daar staat tegenover dat het verschil tussen (4a) en (4b) zich weer nauwelijks in die termen laat vangen.

Van paragraaf 28.3, “Manieren om modaliteit tot uitdrukking te brengen”, wordt het leeuwendeel (p. 1618–1631) gevuld door een uitputtende opsomming van de modale functies van de werkwoordstijden. Zoals al aangegeven, suggereert zoveel aandacht voor die werkwoorden ten onrechte dat modaliteit iets typisch werkwoordelijks is.

28.3.2 gaat kort over de hulpwerkwoorden van modaliteit. Er worden twee groepen onderscheiden: de groep *blijken, lijken, schijnen, heten, dunken, voorkomen, toeschijnen* in hun modale gebruik enerzijds, en *kunnen, moeten, (be)hoeven, mogen, willen, zullen* anderzijds. Over het tweede rijtje kunnen we zeggen dat het incompleet is (waar zijn bijvoorbeeld *dienen, horen* en *behoren* die noodzaak en verplichting uitdrukken, en die dan ook volgens 18.5.4.6 veel overeenkomst vertonen met het oneigenlijk-modale werkwoord *moeten?*) en dat de gehanteerde schrijfwijze *(be)hoeven* suggereert dat werkwoorden *hoeven* en *behoeven* in vrije variatie naast elkaar voorkomen. Dat gold misschien voor de taal van Vondel, en het vindt steun in het lemma *hoeven* in het WNT, maar het is zeker niet meer van deze tijd: *behoeven* is tegenwoordig beperkt tot zeer formele registers (5a–5b), en *hoeven* is in al zijn gebruiken een negatief-polaire uitdrukking (5d–5c) (waarover hieronder meer).² Gebruik van *hoeven* buiten negatieve contexten, zoals in het Vondelcitaat in

¹P. 1608–9 postuleert nog: “[i]edere zin bevat [...], zelfs als hij niet expliciet een modaal element bevat, een aanduiding van modaliteit: de basismodaliteit.” Het is onduidelijk wat de lezer daarmee aanmoet, aangezien de passage vervolgt met “Aan de basismodaliteit zal verder geen aandacht besteed worden.”

²Ook de verwijzing naar vor der Hake (1932–33), waarin betoogd wordt dat *hoeven* altijd hulpwerkwoord van modaliteit is en *behoeven* altijd hoofdwerkwoord, heeft slechts historische waarde. Zie voor de tegenwoordige gebruiksmogelijkheden van *hoeven* van der Wouden (1996a).

(5e), wordt heden ten dage als hetzij ongrammaticaal of hopeloos ouderwets ervaren.

- (5) a. ?Ons kind behoeft een schone luiër
- b. Dit probleem behoeft nader onderzoek
- c. *Ons kind hoeft een schone luiër
- d. Ons kind hoeft geen schone luiër
- e. ?Een lantvooght, die de stammen zal gebiën
Naer Moses stijl, hoeft uit- en om te zien.

(Vondel: *Jeptha* (1659), 893–4)

Ook werkwoordelijke (1634 vv.) en naamwoordelijke gezegdes (1636 vv.) blijken te kunnen worden gebruikt om modaliteit uit te drukken, zowel verstands- als gevoelsmodaliteit:

- (6) a. Ik hoop dat Nederland de WK wint
- b. Ik vermoed dat Nederland de WK wint
- c. Het is (on)waarschijnlijk dat Nederland de WK wint
- d. Het is niet onmogelijk dat Nederland de WK wint
- e. Wij vrezen dat Nederland de WK wint
- f. Het ziet er niet naar uit dat Nederland de WK wint³

In twee microscopische paragraafjes wordt bovendien nog vermeld dat bepalingen van modaliteit (7a) en modale partikels (7b) gevoels- en verstandsmodaliteiten kunnen uitdrukken, en dat de ethische datief (7c) gebruikt kan worden voor gevoelsmodaliteiten.

- (7) a. *Hopelijk/vermoedelijk/gelukkig*!... heeft niemand zich bezeerd
- b. Dat kind schreeuwde daar *toch* de hele buurt bij elkaar!
- c. Dat kind schreeuwde *me* daar de hele buurt bij elkaar!

Het blijft hier bij vermelding van de mogelijkheid van het gebruik. Dat evenwel het gebruik van bijvoorbeeld de ethische datief zeer beperkt is – de vorm is vrijwel alleen nog in spreektaal te vinden – blijft onvermeld.

Meer in het algemeen kan gezegd worden dat niet onjuist is wat er gezegd wordt over de modale functies van werkwoordstijden, ethische datief en dergelijke meer, maar dat de manier van presenteren wel, en ten onrechte, suggereert dat daarmee de modale mogelijkheden van het Nederlands uitgeput zijn. Er zijn evenwel andere woord- en zinsdelen en constructietypes die vergelijkbare modale functies kunnen hebben. Bovendien worden er generalisaties gemist omdat men uitgaat van de zinsdeelsgrammatica, wat voor een in wezen semantisch fenomeen als modaliteit onvoldoende abstract is.

Een voorbeeld: de imperatief krijgt, net als de conjunctief trouwens, een paragraafje (28.3.4.2) in het hoofdstuk over modaliteit toebedeeld, en terecht, want de openingszinnen luiden “Ook de imperatief geeft gestalte aan verstandsmodaliteiten en gaat doorgaans gepaard met een bepaald gevoel. Met het gebruik van de imperatief wordt in veel gevallen de verwerkelijking nagestreefd van hetgeen in de zin wordt uitgedrukt”, en dat is natuurlijk waar. Alleen is dat gestalte geven geen exclusieve eigenschap van de imperatief als werkwoordsvorm, maar veeleer van de taaldaad die door die vorm uitgedrukt wordt, te weten de directief (Austin 1962). Er zijn immers nog vele andere manieren om dezelfde taaldaad van (min of meer beleefd) bevelen te verwoorden, bijvoorbeeld de directief die uitgedrukt wordt met een indicatieve zin met een modaal partikel *maar* (8a) (Foolen 1993), door een vraag met een aantal modale partikels (8b) (Vismans 1994), door de infinitivus pro imperativo (8c) of door een participium pro imperativo (8d)⁴

³Dit lijkt me naast de op p. 1635–6 vermelde gevallen nog een uitzondering op de regel dat het onderwerp bij werkwoordelijke gezegdes die modaliteit uitdrukken *ik* of *wij* moet zijn, en denkelijk niet de enige.

⁴Zie over deze laatste varianten en hun interactie met negatie Hoeksema (1992).

- (8) a. Jij wacht *maar*
 b. Jij haalt Machteld *zeker wel even* van het kinderdagverblijf?
 c. Niet aankomen!
 d. Ingerukt!

Deze taalvormen, gebruikt als directief, hebben dezelfde modale eigenschappen als de imperatief gebruikt als directief – of op zijn minst vergelijkbare. Als de imperatief(vorm) benaderd wordt vanuit zijn functie (modaliteit), dan hadden de andere vormen die een gelijke functie kunnen vervullen een gelijke behandeling moeten krijgen.

Net als de voorgangers van ANS1 hanteert de redactie van ANS2 een niet geheel doorzichtig criterium van selectie uit de theoretische literatuur. Een onderscheid dat blijkbaar niet van belang geacht wordt, is dat tussen sterke en zwakke modaliteit (zie bijvoorbeeld Palmer (1986)). Uitdrukkingen van sterke modaliteit (traditioneel weergegeven met behulp van het symbool \square) drukken noodzaak of verplichting uit (*moeten, dienen, behoren*), terwijl zwakke modale uitdrukkingen (\diamond) een mogelijkheid of toestemming uitdrukken (*mogen, kunnen*).

Hoewel ANS2 er geen aandacht aan besteedt, is het onderscheid tussen sterke en zwakke modaliteit niet van betekenis ontbloot voor de beschrijving van natuurlijke taal, omdat men daarmee de complexe interactie van modale expressies en negatie (\neg) op een elegante manier kan weergeven.

- (9) a. $\neg\square \Leftrightarrow \diamond\neg$
 b. $\neg\diamond \Leftrightarrow \square\neg$

In het ongemarkeerde geval heeft *moeten* als uitdrukking van sterke modaliteit voorkeur voor wijd bereik ten opzichte van negatie (cf. infra), terwijl *kunnen* en *mogen* normaliter in het bereik van de negatie staan. Dat, gecombineerd met de equivalenties in (9) en onder de aanname dat *anders* ongeveer hetzelfde betekent als *niet zo*, verklaart dat de zinnen in (10) ongeveer hetzelfde betekenen:

- (10) a. Dat moet anders ($\square\neg$)
 b. Dat kan zo niet ($\neg\diamond$)

Anderzijds krijgen we *hoeven* als suppletievorm voor *moeten* in negatieve contexten (zie voor details en uitzonderingen paragraaf 3 hieronder), zodat de zinnen in (11) eveneens ongeveer equivalent zijn:

- (11) a. Dat had niet zo gehoeven ($\neg\square$)
 b. Dat had anders gekund ($\diamond\neg$)

Overigens is daarmee de kous nog niet af: ook op andere terreinen speelt het onderscheid tussen sterke en zwakke modaliteit een rol. De partikelcombinatie *best eens* bij voorbeeld heeft een sterke voorkeur voor modale contexten, en wel in het bijzonder voor uitdrukkingen van zwakke modaliteit (van der Wouden *et al.* 1998):

- (12) a. Dat mag ook best eens gezegd worden. (INL38 corpus)
 b. ?Dat wordt ook best eens gezegd.
 c. *Dat moet ook best eens gezegd worden.
 d. Daar zou het best eens droog kunnen blijven. (INL38 corpus)
 e. Dat is best eens het proberen waard.

En ook de distributie van *moelijk* als zwakke ontkenning is het gemakkelijkst te beschrijven met behulp van de notie zwakke modaliteit (zie hieronder bij de behandeling van de zinnen (27)).

Concluderend over hoofdstuk 28 van ANS2 moeten we beginnen met de vaststelling, dat het zeer positief is dat ANS2 een apart hoofdstuk besteedt aan modaliteit. Helaas is het resultaat een enigszins onevenwichtig geheel, met relatief erg veel aandacht voor de verbale uitdrukkingsvormen van modaliteit in het Nederlands. Andere gebieden in het modaliteitslandschap blijven te veel witte vlekken op de kaart, waarvan alleen de grenzen worden aangeduid. De modale eigenschappen van de versteende en schrijftalige conjunctief krijgen bijvoorbeeld aanzienlijk meer aandacht dan die van de springlevende, zij het dikwijls als nogal spreektaalig ervaren modale partikels. Bovendien ontbreekt iedere systematische poging tot vergelijking van de verschillende modale middelen, zodat de gebruiker toch weer geheel op zijn eigen moedertaal-intuïtie is aangewezen om zijn weg daarin te vinden. En de niet-moedertaalsprekers van p. 5 van de inleiding missen die intuïtie, dus die lopen gereede kans te verdwalen.

3 Negatie

Negatie is een buitengewoon ingewikkeld fenomeen dat op allerlei plekken in de grammatica opduikt, niet zelden onverwacht (Horn 1989). Het initiatief van de ANS2-redactie om een apart hoofdstuk aan het onderwerp te wijden is dan ook zeer loffelijk. Over het bereikte resultaat echter niet alleen maar lof, helaas. Voornaamste punt van bezwaar: hoewel het niet zo is dat ANS2 geen kennis genomen heeft van resultaten van recent negatie-onderzoek, wordt daar, net als bij modaliteit, onvoldoende gebruik van gemaakt.

Het hoofdstuk bestaat uit vier delen. Paragraaf 29.1 is een korte inleiding van het hoofdstuk over ontkenning. Die passage opent met de mededeling dat ontkenning vergelijkbaar is met modificatie – al weten we uit het hoofdstuk over modificatie, oftewel modaliteit, dat negatie niet wordt opgevat als een specifiek type modificatie, dus het blijft onduidelijk hoe we de verhouding tussen modaliteit en negatie nu precies moeten zien. Er wordt een aantal begrippen ingevoerd: negatie-elementen zijn talige middelen om een constituent of zin (of een woord, getuige het gegeven voorbeeld *on + waar*) te ontkennen, negatieve zinnen zijn zinnen waarvan de inhoud ontkend wordt. Ontkenning van zinnen draait in het algemeen hun waarheidswaarde om, waarbij wordt aangetekend dat *nee* zelfstandig als negatieve zin kan functioneren, en dat imperatieven door ontkenning verkeren in verboden (*niet roken*).⁵ Verder wordt in deze paragraaf kort de notie bereik uitgelegd – dat gedeelte van de uiting waarop de negatie betrekking heeft.

Vervolgens wordt een aantal typen dubbele ontkenningen besproken (zie ook van der Wouden (1995a)). In het eerste type hebben de twee negatie-elementen ongelijk bereik:

- (13) a. Hij heeft de deur *niet* met opzet *niet* dichtgedaan
b. *Niet* iedereen had zich *niet* met taalkunde ingelaten

In een zin als (13a) wordt meegedeeld (of herhaald) dat de ‘hij’ de deur niet heeft dichtgedaan en daaraan wordt toegevoegd dat dat niet dichtdoen niet met opzet geschied is. In het tweede type heffen de twee ontkenningen elkaar “als het ware” op (de aanhalingstekens zijn van ANS2):

⁵ANS2 geeft geen systematisch overzicht van de invloed van negatie op andere soorten zinnen zonder duidelijke waarheidswaarde (vergelijk Montague (1973:voetnoot 3)). Heel in het kort komen slechts twee soorten gevallen ter sprake. Het eerste geval betreft vragen met een ontkenning, zoals *Hé, moet jij niet naar je werk?* (1643), waarin we te maken zouden hebben met suppositie-afwijzing: de aangesproken persoon, van wie blijkbaar mag worden aangenomen dat hij op zijn werk is, wordt (impliciet) verzocht verantwoording af te leggen van zijn afwijkend gedrag. Het tweede behandelde type van ontkende zinnen zonder waarheidswaarde betreft uitroepvragen met een ontkenning *Hoe vaak heb ik dat al niet gezegd!*, waarbij geen sprake zou zijn van negatie – maar waarvan dan wel, blijft onvermeld. Andere niet behandelde gevallen, die in zoverre op het laatste voorbeeld lijken dat *niet* daarin een soort modaal partikel lijkt, zijn vragen als *ben jij niet Sjoukje van der Wal?*, waarin juist expliciet wordt gevraagd naar bevestiging van een suppositie, en *wil jij niet even bier voor ons halen?*, waarin *niet* het directieve karakter van het toch al vriendelijke verzoek nog verder verzwakt.

- (14) a. *Niet* dat het *niet* belangrijk is
 b. Ze is *niet zonder reden* vertrokken
 c. Het is *niet onmogelijk* dat Nederland de WK wint (= 6d)
 d. Met dit hoofdstuk is *weinig mis* (= “prima hoofdstuk”)

Over dit type dubbele ontkenningen, traditioneel bekend als *litotes*, wordt al meer dan 2000 jaar nagedacht en geschreven door zowel stilisten als grammatici (Erasmus 1512; Hoffmann 1987; van der Wouden 1996b). Met die verzamelde kennis wordt hier niets gedaan. Onvermeld blijft dus ook, dat een zin als (14b) niet precies dezelfde betekenis of dezelfde gebruiksmogelijkheden heeft als de zin zonder ontkenningen *ze is met reden vertrokken* – toch een feit dat niet zou misstaan in een grammatica als ANS2, die streeft naar volledigheid.

Daarna komt een type dubbele ontkenning aan bod dat traditioneel wordt afgekeurd door de grammatica en dat voornamelijk in gesproken taal te vinden is:⁶

- (15) a. Jij vertelt me ook *nóóit niks*
 b. Ik heb *niks geen* zin om te solliciteren

In dit soort gevallen gedraagt het Nederlands zich niet volgens de regel van de logische grammatica dat twee ontkenningen elkaar opheffen, maar veeleer zoals het Frans, het Hongaars, vele non-standaardvarianten van het Engels en al die andere talen die het verschijnsel van Negative Concord vertonen: in een negatieve zin worden alle daarvoor in aanmerking komende elementen negatief gemarkeerd. Anders dan in de genoemde talen is dit soort dubbele ontkenning in het (gesproken) Nederlands, in veel dialecten en in vergelijkbare talen een stilistisch middel, dat door zijn optionele karakter ook een functie heeft, en met name bruikbaar is en gebruikt wordt om de negatie te benadrukken. Zin (16a) is bijvoorbeeld een veel sterkere verzuchting of klacht dan (16b) (vgl. ook Jespersen (1917) en Horn (1991)).

- (16) a. Niemand vertelt mij nooit niks
 b. Niemand vertelt mij ooit iets

Dit pragmatische verschil blijft ongenoemd. ANS2 beperkt zich tot afkeuren, en toont zich in dezen, ondanks hetgeen daar in de inleiding (0.6) aan genuanceerds over gezegd wordt, een normatieve schrijftaalgrammatica, net als zijn voorganger.

Een ander, eveneens heel gewoon type dubbele ontkenning ontbreekt helemaal in ANS2 (en, voor zover mij bekend, in alle andere grammatica's van het Nederlands). Het laat zich illustreren door de volgende voorbeelden.

- (17) a. We gaan nog niet naar huis, nog lange niet nog lange niet
 b. Ze riepen om het hardst dat ze niet bang waren. Voor niks en niemand niet.⁷
 c. Concurreren met Hella wilde ik niet, nog steeds niet. (De Groene 18/2/98)

⁶Volgens een der redacteuren van *Nederlandse Taalkunde* is de status van de voorbeelden (15a) en (15b) niet gelijk: (15a) zou eerder dialect zijn dan gesproken ABN, (15b) zou gesproken ABN zijn. Zonder daar hard dialectgeografisch bewijs voor te hebben, is mijn indruk precies omgekeerd: (15b) doet voor mij een tikje dialectischer aan dan (15a).

⁷Max Velthuis: *Kikker is bang*. Amsterdam, Leopold, 1994.

Het gaat hier om negatieve achtervoegsels bij negatieve zinnen, die de kracht van de negatie in de hoofdzin versterken. Ook hier heffen de twee (of meer) ontkenningen elkaar niet op, hoewel ze hetzelfde bereik hebben.⁸

De korte paragraaf 29.2 gaat over “taalelementen die als negatie-element gebruikt kunnen worden”: enerzijds voorvoegsels als *de-*, *ont-* en *non-*, anderzijds negatieve constituenten. Volgens ANS2 is het enige middel om een zinsontkenning expliciet uit te drukken het bijwoord van ontkenning *niet* (eventueel versterkt met behulp van *bepaald*, *helemaal*, *volstrekt* enz.). “Impliciet” heten alle andere gevallen van zinsontkenning, of dat nu gaat om “die gevallen waarin het bijwoord *niet* met andere woorden versmolten is tot woorden die een negatief betekenselement hebben, zoals *geen*, *niemand*, *niets*, *nooit* en *nergens*, of om andere woorden en woordcombinaties “met een negatief betekenselement”: van *geenszins* tot *niet in het minst* en van *alleen* tot en met *zonder*. Via parafrasen wordt getracht dit negatieve betekenselement aannemelijk te maken:

- (18) a. Ze heeft nog *amper* tijd voor andere dingen (‘bijna geen’)
b. Zo’n mooie uitvoering hoor je maar *zelden* (‘niet vaak’)

Deze aanpak van negatieve elementen heeft een lange traditie, maar er kleven toch ook grote bezwaren aan, zoals bijvoorbeeld Zwarts (1981) al omstandig heeft betoogd. Ik paraphraseer hier twee van de argumenten van Zwarts. In de eerste plaats lijdt deze aanpak aan circulariteit: zo goed als men kan bewijzen dat *zelden* een negatief betekenselement bevat omdat het paraphraseerbaar is als *niet vaak*, kan men ook bewijzen dat *vaak* een negatief betekenselement bevat, omdat het paraphraseerbaar is als *niet zelden*. En in de tweede plaats zijn vele van de gegeven parafrasen niet synoniem met datgene wat ze geacht worden te parafaseren, een gegevenheid die geïllustreerd kan worden met een zin als de volgende, die grammaticaal is, geen tegenspraak bevat, en zelfs in bepaalde situaties een zinvolle mededeling kan zijn:

- (19) Deze taalkundige kijkt *niet vaak* in de nieuwe ANS, maar *evenmin zelden*

Paragraaf 29.3 gaat over verplichte ontkenning, dat wil zeggen, over negatief-polaire uitdrukkingen (in het vervolg: NPU’s), woorden en constructies die uitsluitend gebruikt kunnen worden in een negatieve context (p. 1648). Dat is een manier van beschrijven met een respectabele geschiedenis, met name in de anglistiek (zie bijvoorbeeld Jespersen (1909–1949:IV, 8–13), Poutsma (1926:411) en Visser (1969:1423–32)). Of de beschrijving ook empirisch hout snijdt, hangt af van de interpretatie van de notie negatieve context. Volgens ANS2 (t.a.p.) betekent “in een negatieve context” hetzelfde als “binnen het bereik van een negatie-element”. Zo’n binaire aanpak is veel te grof om recht te doen aan de verscheidenheid aan polaire elementen die het Nederlands bezit (van der Wouden 1997). Toch is dit een onderzoekslijn met een lange traditie (Kraak 1966; Klima 1964; Seuren 1976; Klooster 1993). Maar deze aanpak is moeilijk vol te houden in het licht van gevallen als (20), waarin de negatief-polaire uitdrukking *ook maar* voorkomt in de relatieve bijzin bij een universele expressie:

- (20) Iedereen die *ook maar iets* van negatie weet, ziet dit in

tenzij men bereid is, voor de gevallen zonder zichtbare negatie een onzichtbare negatie of negatieve operator te postuleren. Dat zou evenwel een keuze voor een theoretisch uitgangspunt betekenen, en zover wil ANS2 vanzelfsprekend niet gaan. In plaats daarvan staat op p. 1650–52 een lijst van omgevingen waarin NPU’s

⁸Een andere benadering zou zijn, dit soort achtervoegsels te beschouwen als een vorm van samentrekking. Een positieve tegenhanger van de zinnen in (17) zou dan zoiets zijn als *en nu wil ik bier drinken, veel bier*, waarin we eveneens een soort van versterkende of zelfcorrigerende appendix aantreffen. In de hoofdstukken over nevenschikking en samentrekking was hier echter ook niets over te vinden.

voorkomen maar die geen zichtbaar negatie-element bevatten. Iedere poging tot verklaring of generalisatie ontbreekt.

Juist bij een onderwerp als negatie en polariteit wreekt zich de aversie van de redactie tegen moderne theoretische ontwikkelingen. Als de formele semantiek ons ergens verder heeft geholpen, dan is het wel op het gebied van negatie en polariteit (Bach 1989). Met name is enorme vooruitgang geboekt met de hypothese van Ladusaw (1979) dat alle negatieve contexten de mathematische eigenschap monotone daling bezitten (van der Wouden 1997).⁹ Wat wordt daarmee bedoeld? De relevante definitie staat in (21):¹⁰

- (21) Een expressie δ is monotoon dalend dan en alleen dan als
 $\forall x \forall Y (X \subseteq Y) \rightarrow (\delta'(Y) \subseteq \delta'(X))$

In iets minder formele termen drukt deze definitie uit dat monotone dalende omgevingen ons toestaan te redeneren van verzamelingen naar deelverzamelingen. Om dit in te zien, vergelijk men de geldigheid van de redenering in (22a) met de ongeldigheid van de redering in (22b). De monotoon dalende context in (22a), die wordt gecreëerd door het onderwerp *geen poes*, staat ons toe uit een uitspraak over een verzameling (*vruchten*) een uitspraak af te leiden over een deelverzameling daarvan (*sinaasappels*). Als het immers waar is dat geen poes van vruchten houdt, dan is het ook onvermijdelijk dat geen poes van sinaasappels houdt. In (22b) daarentegen, waarin van monotone daling geen sprake is, kunnen we uit de waarheid van de uitspraak over een verzameling (de *vruchten*) veel minder afleiden over de deelverzameling (de *sinaasappels*). Ook als het waar is dat iedere poes van vruchten houdt, dan hoeft het niet zo te zijn dat iedere poes van sinaasappels houdt, want het kan net zo goed zijn dat de meeste poezen alleen van kruisbessen houden.

- (22) a. Geen poes houdt van vruchten
sinaasappels \subseteq vruchten
 \models Geen poes houdt van sinaasappels
- b. Iedere poes houdt van vruchten
sinaasappels \subseteq vruchten
 $\not\models$ Iedere poes houdt van sinaasappels

De geldigheid van de redenering in (23) laat zien dat ook de bijzin bij een universele expressie als *iedereen* het bij monotone daling behorende redeneerpatroon mogelijk maakt. En dat verschaft de gewenste verklaring voor de grammaticaliteit van (20), waarin een NPU in precies die omgeving voorkomt.

- (23) Iedereen die vruchten koopt doet er goed aan, ze bij thuiskomst te controleren
sinaasappels \subseteq vruchten
 \models Iedereen die sinaasappels koopt doet er goed aan, ze bij thuiskomst te controleren

In ANS2 vinden we echter niets van deze verworvenheden terug. Men verwijst weliswaar naar moderne theoretische literatuur (Zwarts, Van der Wouden) maar verzuimt om met de observaties ook het formele kader en de metataal over te nemen, zodat het onmogelijk is om de generalisaties op een inzichtelijke manier weer te geven – iets dat nu niet eens geprobeerd wordt.¹¹

Overigens komt in een onderdeel van het hoofdstuk over de verbale constituent dezelfde problematiek nog eens aan de orde. Paragraaf 18.5.4.4.III.C (997–1003) gaat namelijk over het gebruik van *moeten* en

⁹Waarmee natuurlijk niet gezegd wil zijn dat deze aanpak onweersproken gebleven is.

¹⁰ $\delta'(X)$ verwijst naar de interpretatie van $\delta(X)$.

¹¹Zie van der Wouden (1995c) voor een poging om zonder formules noties als monotone daling te verklaren voor een publiek dat niet geverseerd is in de formele semantiek.

hoeven in zinnen met een ‘negatief element’.¹² Daar vinden we, in enigszins andere maar vergelijkbaar onexacte bewoordingen, het hele verhaal over negatieve contexten nog eens, maar zonder indicatie dat het Nederlands ook nog vele andere NPU’s bezit die een vergelijkbare afhankelijkheidsrelatie met negatie onderhouden.

De systematiek van het gebruik van *moeten* en *hoeven* in zinnen met een negatief element wordt hier beschreven aan de hand van een aantal voorbeelden, de ongeëxpliciteerde begrippen ‘noodzaak’ en ‘werking’, en een niet al te helder schema, waaruit vooral duidelijk wordt dat het al of niet ontkend zijn van de ‘werking’ geen enkele rol speelt voor de keuze tussen de beide hulpwerkwoorden. Dat had echt niet zo gehoeven:¹³ met de notie ‘bereik’ die in de hoofdstukken over modaliteit en negatie wordt gehanteerd, had het veel simpeler (en bijna correct, en in elk geval stukken begrijpelijker) gekund, namelijk:

- (24) a. *Moeten* komt normaliter niet in het bereik van een negatie voor
- b. *Hoeven* komt normaliter uitsluitend in het bereik van een negatie voor

En het kan feitelijk nog simpeler. Het is een bekend feit dat niet alle NPU’s zich even gelukkig voelen in alle negatieve contexten (Zwarts 1981; van der Wouden 1997). Daarom moet apart gepostuleerd worden dat *hoeven*, anders dan andere zwakke NPU’s, voor de meeste sprekers onacceptabel is in vragen (**hoef jij nog koffie?*) en voorwaardelijke bijzinnen (**als je huiswerk hoeft te maken, mag je geen tv kijken*) (*moeten* voelt zich in deze omgevingen juist weer prima thuis). Met deze aanvulling, die noodzakelijk is in alle aanpakken (met en zonder theorie), kan de distributie van *moeten* en *hoeven* worden beschreven als in (25).

- (25) a. *Moeten* is in zijn normale gebruik een positief-polaire uitdrukking¹⁴
- b. *Hoeven* is een negatief-polaire uitdrukking¹⁵

Keren we terug naar het hoofdstuk over negatie. Na de “definitie” van negatieve polariteit (“negatief polaire uitdrukkingen [...] kunnen uitsluitend gebruikt worden in een negatieve context, dat wil zeggen binnen het bereik van een negatie-element”) vervolgt p. 1648 met een opsomming van een aantal typen van NPU’s. Uiteraard is de opsomming niet compleet, maar dat zou ook een handboek op zich worden.¹⁶ Op grond van de opsomming die ANS2 biedt zou de lezer evenwel op de gedachte kunnen komen dat alle nominale NPU’s onbepaalde zelfstandig-naamwoordgroepen zijn (*geen zier*) dan wel bevatten (*geen knip voor de neus waard*). Voorbeelden als de volgende, met de NPU’s *met de beste wil van de wereld* en *met zeven paarden*, mogen voldoende zijn om de oplettende lezer van het tegendeel te overtuigen:

- (26) a. Zij kan daar *met de beste wil van de wereld* geen oplossing voor bedenken
- b. Hij is ’s morgens nog niet *met zeven paarden* zijn bed uit te krijgen

Nog twee details: ten eerste wordt op p. 1646 *moeilijk* opgevoerd in de lijst van constituenten die als negatie-element kunnen fungeren, c.q. woorden en woordcombinaties die een negatief betekenselement bevatten. Dat is niet onjuist, gezien het aangehaalde voorbeeld (27a) waarin *moeilijk* het voorkomen van de NPU *kunnen verkroppen* mogelijk maakt. De manier van presenteren suggereert evenwel ten onrechte dat *moeilijk*

¹²Het is mij een raadsel waarom deze problematiek alleen behandeld wordt bij het oneigenlijk-modale gebruik van deze hulpwerkwoorden, want ze speelt net zo goed bij eigenlijk-modaal gebruik.

¹³Zoals Koenen (1998) ongeveer zegt: je kunt een hoop leren uit de ANS2, maar bijvoorbeeld niet hoe je het hulpwerkwoord *hoeven* nu precies moet gebruiken.

¹⁴Voor een bijzonder, negatief-polair gebruik van *moeten* – als in *ik moet die jongen niet* – zie men Hoeksema (1997).

¹⁵Zie van der Wouden (1996a) voor een bespreking van de semantiek en de distributie van *hoeven*.

¹⁶Aanzetten tot zo’n inventarisatie zijn te vinden in Aalders (1982) en Hoppenbrouwers (1983). Een woordenboek van polaire uitdrukkingen in het Nederlands is in voorbereiding bij Jack Hoeksema.

dan ook wel alle andere NPU's in zijn omgeving zal toelaten, en dat is niet juist in het licht van voorbeelden als (27b–27c) (met respectievelijk het negatief-polaire hulpwerkwoord *hoeven* en de combinatie van NPU's *ook maar + een strobreed in de weg gelegd*). *Moeilijk* is als zwakke negatie namelijk beperkt tot zwakke modale omgevingen (van der Wouden 1995b).

- (27) a. Hij kon het moeilijk verkroppen
b. Zij hoeft morgen niet/*moeilijk te komen
c. Ze hebben hem nergens/*moeilijk ook maar een strobreed in de weg gelegd

Evenmin juist is het om met ANS2 *moeilijk* in (27a) te benoemen als understatement voor *niet*, ten eerste omdat dat, in strijd met de waarheid, suggereert dat *moeilijk* dan wel altijd als understatement voor *niet* zal kunnen fungeren, en ten tweede omdat understatement niet gedefinieerd wordt.

Het tweede detail betreft *bijster*. Dat bijwoord wordt, naar ik aanneem op gezag van Seuren (1976) en Zwarts (1981), aangemerkt als een NPU, maar dat is in het licht van recentere bevindingen niet helemaal correct. Klein & Hoeksema (1994) hebben namelijk laten zien dat de polariteitseigenschappen van dit bijwoord afhangen van het bijvoeglijk naamwoord dat het modificeert:¹⁷

- (28) a. Het kind had niet bijster goed geslapen
b. *Het kind had bijster goed geslapen
c. ?Het kind had bijster slecht geslapen
d. *Het kind had niet bijster slecht geslapen

De conclusie van Klein en Hoeksema is dat *bijster* samen met een positief adjectief een NPU vormt, en samen met een negatief adjectief voor sommige sprekers een positief-polaire uitdrukking, terwijl die combinatie voor anderen onmogelijk is.

De laatste paragraaf van het hoofdstuk over negatie ten slotte, 29.4, behandelt “versmelting”: “Er kan een versmelting optreden van het negatie-element met het daaropvolgende *een* of een ‘nul’-lidwoord tot *geen*, met *iemand* tot *niemand*, met *iets* tot *niet*, met *ergens* tot *nergens* en met *ooit* tot *nooit*.” De gekozen terminologie suggereert dat *niet* met een onbepaald woord tot een nieuw, negatief woord samensmelt (een soort transformatie?) maar dat is synchroon natuurlijk niet correct: de genoemde vormen bevatten – net als *niet* zelf trouwens – het oude negatie-woord *ne* dat verder uit de taal zo goed als verdwenen is. Het leeuwendeel van deze paragraaf is gewijd aan de omgevingen waarin we wel of juist geen versmelting aantreffen, en aan eventuele betekenisverschillen als beide mogelijkheden naast elkaar bestaan.

Ter afsluiting van deze paragraaf over het negatie-hoofdstuk van ANS2 mag niet onvermeld blijven dat het onderwerp negatieverplaatsing (negative raising) nogal stiefmoederlijk behandeld wordt. In het hoofdstuk over negatie wordt er slechts een voorbeeld van gegeven (p. 1643: 18), en op p. 1344 komt heel kort aan de orde dat het niet bij alle werkwoorden mogelijk is, de negatie die in de bijzin thuishoort, in de rompzin te plaatsen:

- (29) a. Ik denk niet, dat ik kom
b. Ik denk, dat ik niet kom
c. # Ik weet niet, dat ik kom
d. Ik weet, dat ik niet kom

¹⁷De voorbeelden en grammaticaliteitsoordelen in (28) zijn afkomstig uit Klein (1997:157 vv.), een uitgewerkte versie van Klein & Hoeksema (1994).

Elke poging tot generalisatie of verklaring ontbreekt evenwel, en er wordt al evenmin melding gemaakt van eventuele betekenisverschillen, verschillen in gebruiksmogelijkheden (29a) wordt bijvoorbeeld doorgaans als minder vriendelijk ervaren dan (29b) en dergelijke (Horn 1978).

En nog een laatste detail: vergeefs heb ik gezocht naar bespreking van de vaste combinatie *niet eens*, die vermoedelijk moet worden gekarakteriseerd als een negatief focuspartikel (van der Wouden *et al.* 1998). Het zoeken werd bemoeilijkt door het feit dat het hele partikel *eens* niet eens in het register te vinden is, hoewel het in verschillende passages over schakeringspartikels wel aan de orde komt.

Concluderend over hoofdstuk 29 van ANS2: negatie is een ingewikkeld maar fascinerend aspect van natuurlijke taal. Het is ook een terrein waar de formele taalkunde de laatste tientallen jaren enorme vooruitgang heeft geboekt (Bach 1989). Van de vruchten van die vooruitgang laat de redactie van ANS2 ons veel te weinig plukken.

4 Tot besluit

Modaliteit en negatie zijn complexe maar cruciale onderdelen van de grammatica van het Nederlands en van alle natuurlijke talen. Het is een stap voorwaarts dat ANS2 nu aparte hoofdstukken aan deze onderwerpen wijdt. Met het bereikte resultaat zal niemand helemaal gelukkig zijn – dat is in elk geval gedeeltelijk een gevolg van de gekozen uitgangspunten, waar ook niet iedereen het mee eens is – maar het is een hele vooruitgang ten opzichte van ANS1. Uiteraard zitten er in deze nieuwe hoofdstukken nog onvolkomenheden, waarvan er in het voorafgaande een aantal aan de orde gekomen zijn. Gezien de groei en ontwikkeling die de ANS tussen 1984 en 1997 heeft ondergaan, verwacht ik dat de volgende druk – die vermoedelijk drie delen zal tellen – het weer veel beter zal doen. En ook dan zal het nog wel niet helemaal goed zijn. Want de Taal is moeilijker dan de waarheden erover.¹⁸

References

- AALDERS, GERTJAN. 1982. Niet bij brood alleen. Een onderzoek naar het optreden van negatief polaire uitdrukkingen in de omgeving van monotoon dalende elementen. Master's thesis, Vakgroep Nederlands Groningen.
- AUSTIN, J.L. 1962. *How to do things with words*. Oxford: Clarendon Press.
- BACH, EMMON. 1989. *Informal lectures on formal semantics*. SUNY series in linguistics. New York: State University of New York Press.
- ERASMUS, DESIDERIUS. 1512. *De copia verborum ac rerum*. Paris: Badius. Cited after: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami, recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata*. Amsterdam: North-Holland, 1969–; I, 6 (1988).
- FOOLEN, AD. 1993. *De betekenis van partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek met bijzondere aandacht voor maar*. Nijmegen dissertation.
- GEERTS, G., W. HAESERYN, J. DE ROOIJ, & M.C. VAN DEN TOORN. 1984. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen and Leuven: Wolters-Noordhoff and Wolters.
- HAESERYN, WALTER, & OTHERS (eds.). 1997. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen and Deurne: Martinus Nijhoff and Wolters Plantijn. 2e, geheel herz. dr.
- HOEKSEMA, JACK. 1992. Bevelende zinnen zonder polaire tegenhanger. In *De binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*, ed. by Hans Bennis & Jan W. de Vries, 125–131. Dordrecht: ICG Publications.

¹⁸Naar Themerson (1974).

- . 1997. Negatief-polair moeten. *Tabu* 27, 95–112.
- HOFFMANN, MARIA E. 1987. *Negatio contrarii. A study of Latin litotes*. Universiteit van Amsterdam dissertation. Published by Van Gorcum, Assen and Maastricht.
- HOPPENBROUWERS, GEER. 1983. Polariteit, een literatuuronderzoek. Een onderzoek naar het syntactisch en semantisch gedrag van negatief- en positief-polaire elementen. N.I.S. Working Papers 2, Nijmegen Institute of Semantics.
- HORN, LAURENCE ROBERT. 1978. Remarks on neg-raising. In *Pragmatics*, ed. by Peter Cole, volume 9 of *Syntax and Semantics*, 129–220. New York: Academic Press.
- . 1989. *A Natural History of Negation*. Chicago: University of Chicago Press.
- . 1991. *Duplex negatio affirmat . . . : the economy of double negation*. In *CLS 27-II: Papers from the parasession on negation*, 80–106, Chicago. Chicago Linguistic Society.
- JESPERSEN, OTTO. 1909–1949. *A Modern English Grammar on Historical Principles*. Heidelberg: Winter. 7 vols; (Germanische Bibliothek. 1. Reihe, Grammatiken; Bd. 9; vol. 5–7: Copenhagen: Munksgaard, not in series Germanische Bibliothek).
- . 1917. Negation in English and other languages. *Historisk-filologiske Meddelelser* 1, 1–151. Reprinted in *Selected writings of Otto Jespersen*, London and Tokyo George Allen & Unwin, Ltd. and Sejo Publishing Co., Ltd., [1962].
- KLEIN, HENNY. 1997. *Adverbs of degree in Dutch*. Groningen dissertation.
- , & JACK HOEKSEMA. 1994. *Bar en bijster: Een onderzoek naar twee polariteits-gevoelige adverbia*. *Gramma/TTT* 3, 75–88.
- KLIMA, EDWARD S. 1964. Negation in English. In *The structure of language*, ed. by Jerry A. Fodor & Jerold J. Katz, 246–323. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- KLOOSTER, W.G. 1993. Negatieve zinnen. *GRAMMA/TTT* 2, 119–144.
- KOENEN, LIESBETH. 1998. Bent u daar nog? nieuwe editie van ‘ANS’ is niet toegankelijk voor breed publiek. *NRC Handelsblad*.
- KRAAK, A. (REMMERT). 1966. *Negatieve zinnen. Een methodologische en grammatische analyse*. Universiteit van Amsterdam dissertation. published by W. de Haan, Hilversum.
- LADUSAW, WILLIAM A. 1979. *Polarity sensitivity as inherent scope relations*. University of Texas at Austin dissertation. Distributed by IULC, Bloomington, Indiana, 1980.
- MONTAGUE, RICHARD. 1973. The proper treatment of quantification in ordinary English. In *Approaches to natural language*, ed. by J. Moravcsik J. Hintikka & P. Suppes. Dordrecht: Reidel. Reprinted in Richmond H. Thomason (ed.): *Formal philosophy. Collected papers of Richard Montague*, Yale University Press, 1974, 188–221.
- PALMER, F.R. 1986. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- POUTSMA, HENDRIK. 1926. *A grammar of late modern English, for the use of continental, especially Dutch, students*. Groningen: P. Noordhoff. pt.II. The parts of Speech. Section II. The verb and the particles.
- QUIRK, RANDOLPH, SIDNEY GREENBAUM, GEOFFREY LEECH, & JAN SVARTVIK. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.
- SEUREN, PIETER A.M. 1976. Echo: een studie in negatie. In *Lijnen van taaltheoretisch onderzoek. Een bundel oorspronkelijke stukken aangeboden aan prof. dr. Henk Schultink*, ed. by G. Koefoed & A. Evers, 160–184. Groningen: Tjeenk Willink.
- THEMERSON, STEFAN. 1974. *Logic, Labels, and Flesh*. London [etc.]: Gaberbocchus.
- VAN DER Wouden, TON. 1995a. Dubbele ontkenningen. *Onze Taal* 64, 186–87.

- . 1995b. *Moeilijk* is (not) difficult. In *Linguistics in the Netherlands 1995*, ed. by Marcel den Dikken & Kees Hengeveld, 203–14. Amsterdam: Benjamins.
- . 1995c. Negatieve omgevingen. *Onze Taal* 64, 284–285.
- . 1996a. Hoeven. *TABU* 26, 164–182.
- . 1996b. Litotes and downward monotonicity. In *Negation: a notion in focus*, ed. by Heinrich Wansing, 145–168. Berlin: Walter de Gruyter.
- . 1997. *Negative Contexts. Collocation, polarity, and multiple negation*. London and New York: Routledge.
- , FRANS ZWARTS, INGE CALLEBAUT, & PIET VAN DE CRAEN. 1998. Once upon a time in Dutch. Ms. Leiden/Groningen/Brussel, 1998, accessible via <http://www.let.rug.nl/~vdwouden>.
- VERKUYL, HENK J. 1993. *A theory of aspectuality: the interaction between temporal and atemporal structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VISMANS, ROEL. 1994. *Modal particles in Dutch directives: a study in functional grammar*. Vrije Universiteit Amsterdam dissertation.
- VISSER, F.TH. 1969. *An Historical Syntax of the English Language*. Leiden: E.J. Brill. Part Three, First Half: Syntactical Units with Two Verbs.
- VOR DER HAKE, J.A. 1932–33. Behoeven en hoeven. *Onze Taaltuin* 1, 82–84.
- WNT, 1864–1998. *Woordenboek der Nederlandsche taal*; red. M. de Vries & L.A. te Winkel [*et al.*]. 's-Gravenhage [etc.]: Martinus Nijhoff [etc.], 1882–.
- ZWARTS, FRANS. 1981. Negatief polaire uitdrukkingen 1. *Glott* 4, 35–132.